

RUNNELI MÕISTED JA MÕISTATUSED

Hando Runnel. Väravahingede kriiksumist kuulnud ehk mõisteline sõnastik autori elu- ja loominguloo juurde. Tartu: Ilmamaa, 2008. 308 lk.

„Väravahingede kriiksumist kuulnud ehk mõisteline sõnastik autori elu- ja loominguloo juurde” on raamatuks arendatud variant sellest mõistelise sõnastiku artiklimahus algidust („proovist”), mis ilmus Hando Runnelil „omal jõul Jumala ja tema ustava sulase Toomas Havi abiga” 1998. aasta Loomingus (nr 11, lk 1700–1714).

Esmapilgul võiks kogumikku võrrelda Runneli „Mõõga ja peegliga”, kus on samuti kesksel kohal märksõnade üle mõtisklemine. „Väravahinged” ei ole siiski mitte ainult mahukam, vaid on ka mitmepalgelisem. Silmatorkavaim erinevus Runneli varasemast esseistikast on vormilist laadi: raamat läheneb märksõnadele tähestikulises järjekorras. Niimoodi seob Runnel oma teose lisaks sõnastikule mingis mõttes ka aabitsa žanriga. Ilukirjanduslikust ja esseistlikust vaatenurgast on tegemist üsna erandliku nähtusega, kuigi paralleele võiks tõmmata näiteks Paavo Matsini „Aabitsaga” (2000) või isegi Paul-Eerik Rummo „Kogutud luulega” (2005), kus tekstid on samuti kokku seatud alfabeetilisest lähtepunktist. Matsinit ja Runnelit ei seo eriti miski, Rummot ja Runnelit küll. Seetõttu on niisugune põgus sarnasus kahe kogumiku vahel ometi märkimisväärne, olgugi tekkinud juhuslikult. Mõlema teose puhul on ju tegemist kokkuvõttega:

Rummo on kokku kogunud oma luule, Runnel aga vist iseenda.

„Väravahingedesse” on nimelt koondatud see, mida võiks nimetada Hando Runneli mõtte looks. „Eesti mõtteloo” sarja on Runnel ise oma „Väravahingedes” nimetanud isiksusekeskseks. Ta kirjutab: „Raamatulugu on inimese lugu. Sest inimene on raamatud loonud ja teinud. Oma mõttega, oma kätega. „Eesti mõttelugu” on isiksusekeskne; mõtlev isiksus, ajalooline isiksus – isiksus oma universaalsuses ja ainulisuses on, keda kogutakse raamatusse” (lk 49).

„Väravahingede kriiksumist kuulnud” on kahtlemata Runneli kui isiksuse keskne teos, olgugi et päris palju on juttu ka teistest (näiteks Masingust, Vahingust, Hindreyst, Kaplinskist, muidugi Adamsonist). Eelkõige on meie ees aga sõnakeskne Runnel, kes kehas tab üheaegselt lihaks saanud sõna (inimest, luuletajat) ja vaimu – olgu selleks siis aja- ja ajastuvaim, nagu ütleb järelsõnas Jan Kaus, või vaim millegi abstraktse, tabamatu kandjana. Runnel on palju kõnelnud sellest, et keel ja keelega loodav muster huvitab teda aina enam, et lõpuks taandub kogu olemine keelele, sõnale. „Sõna hoidmine on niisugune inimlik eriülesanne, sest seesama sõna hoiab jällegi inimest ennast inimesena. Seda teadsid preestrid ja luuletajad ennevanasti, nagu mõned neist veel nüüdki,” kirjutab Runnel märksõna „Sõna” all (lk 224). Ning ütleb, et igasugune raamat on „nende sõnade kodu, mis ulatavad puudutama meie inimliku olemise põhja” (lk 203). Järeli-

kult on valitud formaat – sõnastik, sõnaraamat – tundunud autorile kõige vahetuma viisina rääkida olemise süvakihtidest, teda kõitvatest või painavatest nähtustest/inimestest, mis/kes on osa tema eksistentsitajust. Keel ise ja sõnade taga olevad maailmad või inimesed on Runnelis tekitanud „üksinduse murdumise”: „Kui sinu maailma kellegi hingekiir sisse jõuab, on see nagu uus ilm, uus ilmamaa” (lk 294). Teistest rääkides ütleb Runnel paratamatult enesege kohta: „Kõik inimesed on ju sellised, et kannavad enese teadmata ja tahtmata suuri ajaloootsesse, aga on samal ajal oma eluga täiesti üksinda” (lk 255).

Aga „sõnastik” on ka lihtsalt poeetiline kujund, sest paljud sõna- või mõisteseletused selles raamatus on midagi enam kui definitsioonid või aforismid. Palju on hoopis pikemaid esseid, peetud kõnesid või (ka juba varem avaldatud) artikleid. Võib-olla eriti tõmbavadki tähelepanu need kirjatükid, mis on Runneli esseistikakogumikes juba ilmunud ja nüüd korduksüüri vääriliseks arvatud. Näiteks „Luuletaja pühapäev”, „Isikukirjeldus”, „Kõne” või „Suled”. Teisalt torkavad silma märksõnad, mis esitatakse ilma ühegi lisakommentaaria, näiteks „Arutamise maagia”, „Moraalne hoiak”, „Muusika” või „Selgus”. Selline võte peab nähtavasti tekitama tunde, et sõnastik ei ole lõpetatud. Võib-olla suhtleb siin Runneli raamat lugejaga eriti intensiivselt, pakkudes talle võimaluse teos lõpule viia. Nende sõnade puhul on tegemist ehk pigem mõistatuste kui mõistetega.

Muidugi puudub raamatus sõnastikule omane objektiivsuse taotlus. Meie ees on teatav luuleline mediteeriv tundmus, mis avab end hetkede kaupa ja risti-rästi lugedes. Üks võimalik, kahtlemata küll äärmuslik viis olekski raamatut lugeda luuletusena. See mõte peitub kirjatükis „Luuletaja pühapäev”:

„Vahel on pealtnäha mehaaniline sõnade rittapanek ka nii luuleline tegevus, et täidab südame täielikult pühapäevatundega” (lk 136).

Väike võrdlus sugeneb Mati Undi argimütoloogiatega. Jan Kaus viitab sellele oma järelsõnas samuti: „Kõneldes ballaadist ilmneb Runneli hariduslikkus ja „Värvahingede kriiksumise” sarnanemine Mati Undi „Väikse argimütoloogiaga”, kuigi Runneli sõnastik on palju läbitöötatum, võiks lausa öelda, et läbikasvanum” (lk 299).

Runnel ja Unt ei ole kuigi sarnase käekirjaga autorid, seetõttu asuvad nende kokkupuutepunktid pigem kuskil metatasandil. Kahtlemata on üks sarnasusi mõlema autori erudeeritus ning teiseks lihtsameelsus. Toomas Liiv on Undi „Argimütoloogia sõnastiku” (1993) arvustuse pealkirjastanud „Naiivsus kui leksikon”.¹ Tõepoolest, kogu oma komplitseerituses võis Unt olla tahtlikult või tahtmatult ka äärmiselt lihtsamelne, lausa lapsik. Runnel oma sirgjoonelisuses ja n-ö vanamoodsate vaadete võid samuti mõjuda lapsemeelse ja naiivsena (kuigi on komplitseeritum, kui pealtnäha paistab). Muidu on mõlemad sõnastikud aga üsna erinevad. Undi argimütoloogiatega kumab lihtsat mängurõõmu, ka teadmised on Undi jaoks omamoodi mäng, mis kokku ladudes pakuvad huvitavaid konstrueeringuid. Runneli mõttelõngad võivad aga olla küll väga poeetilised ning samuti mängulised, kuid nendes on alati ka konkreetset, need ei ole kunagi ainult teoreetilised abstraktsioonid. Undi eksistentsiaalne äng otsib tema mütoloogias väljapääsu, Runneli jaoks on sõnadel pigem rahustav, eksistentsi kinnitav ja loov roll. Nalja viskavad ja õpetussõnu jagavad need kaks autorit üsna erinevalt.

Kindlasti on Runnel ka poliitilisem kui Unt. Mõisterida *riik, rahvus, rah-*

¹ T. Liiv, Mati Unt: naiivsus kui leksikon. – Looming 1996, nr 10, lk 1431–1432.

vuslus on üks olulisem punane niidike, mis läbib paljusid Runneli tekste. Tema esseistika on nähtavasti alati olnud küllalt poliitilise alatooniga. See ei tähenda tingimata päevapoliitika üle polemiseerimist, vaid pigem ikka mingisugust filosoofilist laadi, eksistentsiaalset küsimust inimese kohast ja olemasolu viisidest/võimalustest maailmas üldisemalt. Poliitika taandub Runneli jaoks rahvusküsimuseks, see omakorda küsimuseks kultuuri olemusest ja jõuab lõpuks üksikisiku tasandile. „Niikaua, kui on kaitstud ja kestab üks „mina“, on minimaalsel moel kaitstud ka seda üksikut hõlmav „kultuur“,“ kirjutab Runnel 1991. aastal ilmunud „Isamaavajaduses“, ilmselt oma kõige poliitilisemas esseekogumikus (lk 24). Üksikisiku rolli rõhutab ta mujalgi. „Just see, mida suudab anda üksik inimene, on jäävam,“ võime lugeda „Värvahingedest“ märksõna alt „Vargamäe“. Poliitika on seega Runneli jaoks igal juhul üksikisiku küsimus ja inimene ühtlasi paratamatult poliitiline olend.

Üksikisiku tähtsus ja tähendus tuleb esile 2007. aastal antud intervjuus, kus Runnel ütleb: „Üle saja aasta tagasi hakkas väga raskes seisus olevat eesti rahvast natuke toetama Jakob Hurt sellega, et „kogume kokku rahvalaulud, mis on kunagi lauldud, mis hakkavad ununema – see on meie kapital ja väärtus; selle kaudu me tõestame ka oma ajaloos olemise suurust ja tegu, mida me oleme teinud“.² Runnel on jätkanud seda Hurda kogujamissiooni uutes oludes „Eesti mõtteloo“ sarja vaimse isana. Aga miniatuursena kordub sama mudel tema „Värvahingedes“. Sellesegi on kogutud rahvuslik moraali- ja kultuurikapital, nii nagu Runnel seda mõistab. See on rahvusliku olemasolu tõestus,

² T. Korsten, Hando Runnel: „Praegu on rumalate inimeste esiletükkimise aeg“. Intervjuu Hando Runneliga. – Põhjarannik 20.III 2007.

näiteks nende isikute kaudu, kellest Runnel oma raamatus kõneleb. Neid on erinevast ajast. Ühtedest on Runnelil rääkida isiklikke mälestusi (näiteks Lennart Merist või Paul-Eerik Rummost), teistest (Hendrik Adamsonist, Juhan Liivist või Kalju Lepikust) jälle seda, mis nende puhul hingelähedane ja kordumatu tundub. Niimoodi on tekkinud omalaadne „punane raamat“ (ongi punaste kaantega), kuhu on koondatud osake hääbumisohus või juba kadunud (aate)maailmast, mis vajab kaitset ja tähelepanu. Selle maailma (nende inimeste/sõnade) ühendamine ühtede raamatukaante vahele (*pro* värvate, sest Runnel võrdleb raamatukaasi värvatega) tähendab nende eraldamist üldisest kultuurimassist (või massikultuurist) ja tagab nende säilimise.

Ja veel üks aspekt. „Värvahingedes“ kohtame ohtrasti autori mälestusi ja meenutusi. Aivar Kull on tabavalt märkinud, et sõnastiku mälestuskatked võiksid eraldi võetuna moodustada Runneli memuaaride köite.³ Tundub kuidagi runnellik esitada oma mälestusi katketena, episoodidena. Runneli esseistikale on ju omane pigem lühivorm. Tema mõttekäigud/meenutused jätvad sageli hetkeseisundi jäädvustamise mulje: kargas midagi pähe, tekkis selline mõttekäik ja see tuli ruttu kirja panna, päästa ta kaduvusest. Muide, kaduvus ja muu ajaga seonduv Runneli raamatus on põhjalikumalt vaatluse alla võetud Jan Kausi järelsõnas „Avara elu hääled: Hando Runnel ja tema sõnavaramu“. Kaus peegeldab Runneli teosele olemuslikku väga tabavalt, järelsõna on raamatule lisaväärtus.

Kogumikus „Ei hõbedat, kulda...“ avaldatud artiklis „Üks maailm sisevaates“ kirjutab Runnel: „Nõnda ei tähenda üksiku luuletuse sünd – vahel isegi terve luuleaasta toodang – luule-

³ A. Kull, Hando Runnel tegi oma loomingu jalutuskäike ja inventuuri. – Postimees 24. XI 2008.

maailma automaatset laienemist; sagedamini tähendab see ainult olemasoleva tihenemist ja põimumist. On ühised elemendid ja nende vastastikune läbi põimumine” (lk 101).

Raamatut „Värvahingede kriiksumist kuulnud” ei saa samuti vaadata kui „üksiku” raamatu sündi, vaid eeskätt kui Runneli esseistika jätkuvat läbipõimumist, tihendatud substraati.

Aga võimalik, et selle iseenesest loomuliku asjakäigu taga on veel midagi.

Näiteks luuletaja uutmoodi püüe luua sõnade ja keelega see eriline, lummav suhe, mis oli kunagi, kui luuletamine ei olnud proosaline oskus (vt „Luuletaja pühapäev”), vaid mingi erilise väe tunnetamine ja valitsemine.

Ja üks sõnastikuasi veel. Milline etümoloogia saadab iseäraliku kõlaga nime Kresson? Ja miks sai temast just Runnel? Seda oleks huvitav teada.

MAARJA VAINO

VÄÄRTUSLIK VÄRVISÕNADE UURIMUS

Mari Uusküla. Basic Colour Terms in Finno-Ugric and Slavonic Languages: Myths and Facts. (Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuenssis 9.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. 208 lk.

Raamat, mille põhjal Mari Uusküla väitles end 30. juunil 2008 Tartu Ülikoolis edukalt doktoriks, koosneb tema empiirilise, lingvistilise ja psühholingvistilise uurimistöö tihedast kokkuvõttest (50 lk koos kirjandusnimestikuga inglise keeles ja 24 lk eesti keeles) ning viiest artiklist, kus on esitatud läbiviidud katsete tulemused ning mis on juba varem avaldatud kõrgetasemelistes teadusajakirjades (Trames, Linguistica Uralica, SKY Journal of Linguistics) ja kogumikus „Proceedings of Rara and Rarissima”. Raamat esitab kahe soome-ugri keele (soome ja ungari) ning ühe slaavi keele (tšehhi) põhivärvinimedega üksikasjalise käsitluse, kusjuures nende kolme keele põhivärvinimesid ei olnud seni nii põhjalikult uuritud. Ungari ja tšehhi keele puhul on autor pööranud erilist tähelepanu nende kahele, vastuolulisele punase värvi nimetusele, jõudes järeldusele, et neis keeltes on selle värvi jaoks ainult üks põhivärvnimi, nii et ühtekokku on

mõlemas 11 põhivärvinime. Soome keele puhul on autor määratlenud kümme põhivärvinime. Tema järeldused on kooskõlas andmetega, mis varasemad uurijad on kindlaks teinud kolme värvinimetuste poolest suhteliselt hästi läbi uuritud keele puhul: inglise ja eesti keeles on 11 ning vene keeles 12 põhivärvinime.

Raamatu sissejuhatuses esitatakse töö teoreetiline alus ning antakse lühike, aga hea ülevaade värvinimedega uurimise traditsioonist nii keeleteaduse kui ka psühholingvistika poole pealt, tutvustades ennekõike Berliini ja Kay universalistlikku põhivärvinimeteooriat ja Sapir-Whorfi relativistlikku hüpoteesi. Samuti esitab raamatu autor oma seisukoha praegu väga aktuaalses diskussioonis, kas värvikategoriate piirid ja fookused on universaalsed ja värviruumis samased või varieeruvad keeleti, jõudes seisukohale, et Euroopa keeltes paigutuvad fokaalpunktid värviruumis erinevalt.

M. Uusküla on esitanud oma uurimistööle tuginedes teoreetiliselt hästi põhjendatud seisukoha, et põhivärvinimedega määratlemine nõuab psühholingvistilist lähenemist ega ole lahendatav pelgalt lingvistilise ega korpusepõhise analüüsi abil. Pärast põhivärvi-

nime käsitlust, mis hõlmab selle termini nii leksikaalset kui ka semantilist poolt, rõhutab ta, et põhivärvinime semantilist terviklikkust ja psühholoogilist esileküündivust tuleb tugevamini arvesse võtta, kui seda seni on tehtud. Sellest lähtudes esitab ta põhivärvinime oma, parandatud definitsiooni.

Töö metodoloogia vaieldamatu tugevus seisnebki keeleteadusliku ja psühholingvistilise lähenemise sidumises, kusjuures mõlema häid külgi on maksimumaalselt ära kasutatud. Urmas Sutropi väljatöötatud kognitiivse esiletuleku indeksiga täiendatud loetelukatses saadud andmeid, mis näitavad värvinime esinemissagedust ja seda, mitmendana üht või teist värvinime keskmiselt nimetatakse, on kasutatud põhivärvinime esileküündivuse indeksi tuletamiseks: see kujutab endast põhivärvinime määratlemise väga kindlat alust. Psühholingvistilisel nimeandmismeetodil, mille on välja töötanud I. Davies ja G. Corbett, on kahesuguseid eeliseid: esiteks protseduuri lihtsus ja lühiaegsus, mis on eriti oluline välitöödel, kui on palju küsitletavaid, ning teiseks vastavate värvitahvlite kasutamine.

Uurimusele annavad uudsuse järgmised avastused ja järeldused.

Töö autor on veenvalt tõestanud, et ungari ja tšehhi keeles on 11 põhivärvinime, lahendades nende keelte seni väidetud kahe punast tähistava värvinime probleemi, näidates, et ainult üks kahest – vastavalt ungari sõna *piros* ja tšehhi sõna *červená* – vastab põhivärvinime staatusele. Teine punast märkiv sõna – ungari *vörös* ja tšehhi *rudá* – ei täida põhivärvinimele esitatavaid nõudeid, nende kasutamine on seotud tugevate kultuuriliste konnotatsioonidega ja kollokatsioonidega ning negatiivsete ja positiivsete emotsioonide ja assotsiatsioonidega. Kahe mittesugulaskeele punast tähistavate sõnade semantiline sarnasus on areaalne nähtus, mis on saanud alguse nende keelte Austria-

Ungari Keisririigi aegsetest tihedatest kontaktidest.

Ungari keele soojade värvide (põhi)värvinimesed on teiste keelte vastetega võrreldes lahknevusi nii nende fokaalpunktide kui ka B. Berlini ja R. Kay monolekseemsuse kriteeriumi osas. Nimelt on *narancssárga* 'oranž' nihkunud eemale oranžist kollaka suunas ja *citromsárga* 'sidrunkollane' kollasest roheka suunas. Minu arvates kujutab see endast väga huvitavat juhtu, kus põhivärvikategoriate n-õ parimad näited on nihkes ja neid tähistavaid värvinimesid on laiendatud. Need tänapäeva ungari keele nähtused väärivad edasist uurimist, et välja selgitada nende põhjused ja võimalik vastastikune sõltuvus.

M. Uusküla on kindlaks teinud, et soome keeles on kümme põhivärvinime. Üheteistkümnendaks, lillat tähistavaks põhivärvinimeks võib kõige tõenäolisemalt kujuneda *violetti*. Seda sõna kasutasid keelejuhid kõige sagedamini lillakaspunaka värvitahvli kohta. Selles seoses väärivad tähelepanu ka teiste keelte, näiteks inglise ja vene analoogilised värvinimed, neis mõlemas on lilla värvuse kohta lisaks ka selle roosakaid ja sinakaid varjundeid märkivaid sõnu.

Retsensendina esitaksin ka mõningad kriitilised märkused. Raamatu ingliskeelses tekstis on ungari värvinime *vörös* ja tšehhi värvinime *rudá* kohta öeldud, et need on kultuuriliselt tingitud põhivärvinimed (*culturally basic colour term*). Arvestades seda, et need kumbki ei kvalifitseeru põhivärvinimeks, võib niisugune sõnastus tekitada vääriti mõistmist. Meenutame, et B. Berlin ja P. Kay, kes on määratlenud vene keele puhul 12 põhivärvinime (sinist tähistab peale põhivärvinime *синий* ka põhivärvinimi *голубой*), on esitanud küsimuse, kas see võib osutada põhivärvinimede hulga edasisele suurenemisele ka teistes keeltes. Mina vastaksin sellele küsimusele eitavalt: vene keele 12. põhivärvinimi on tekki-

nud teatavate kultuuriliste (ja võib-olla ka keskkonnaga seotud) faktorite tulemusel. Seetõttu nimetaksin ungari ja tšehhi kultuurispetsiifilisi ja emotsionaalse tähendusega värvinimesid *vörös* ja *rudá* kultuuriliselt esilekõundivateks värvinimedeks (*culturally salient colour terms*).

Raamatu sissejuhatuses käsitletud kahele vastandlikule põhiseisukohale – universalistlikule ja relativistlikule – soovitaksin lisada kompromissina kolmanda, nõrga relatiivsuse hüpoteesi. Selle põhiväited on, et eri keelte puhul a) värvuste fokaalpunktid, mis pole identsed, on siiski väga sarnased ja nad koonduvad, kui värvused reastikku asetada; b) fokaalpunktidest hoolimata võivad põhivärvide piirid keeliti väga oluliselt varieeruda. Niisiis soovitaksin raamatu autoril analüüsida omaenese avastusi nõrga relatiivsuse hüpoteesist lähtudes ja võrrelda selle tulemusi praeguse relativistliku vaatekoha omadega.

Veel oleks mõttekas edasises uurimistöös testida värvinimesid üha detailsemalt, võttes arvesse vanust, eri põlvkondi, elukutseid, päritolu, maa- ja

linnaelanike võimalikku erinevust jne, eeskuju võivad niisuguseks analüüsiks pakkuda poola värvinimede uurimisel tehtud tööd. Ma oletan, et ungari ja tšehhi keele (või ka teiste Kesk- ja Ida-Euroopa maade keelte) värvisõnavara puhul võib põlvkondade eristamine esile tuua olulisi lahknevusi olenevalt sellest, kas kooliharidus on saadud enne või pärast 1991. aastat.

Lisaks tuleks senisest paremini välja selgitada värvisõnade niisuguseid erinevusi, mis võivad olla tingitud naaberkeelte mõjust. Tulevastes töödes oleks äärmiselt soovitatav esitada tabelitele lisaks ka (psühholoogiliselt palju ilmekamad) värvide ja nende nimede graafilised illustratsioonid.

Kokkuvõtteks võib kinnitada, et Mari Uusküla on oma nõudliku ja mahuka tööga suurepäraselt hakkama saanud.

GALINA PARAMEI

Inglise keelest tõlkinud
VÄINO KLAUS